

ABDURAUFI FITRATNING TILSHUNOSLIKKA OID QARASHLARI

ABDURAUFI FITRAT'S VIEWS ON LINGUISTICS

Rajabboyeva Go'zal Arabboyevna

*CHDPU Gumanitar fanlar fakulteti o'zbek tili va
adabiyoti 2-bosqich talabasi*

Ilmiy rahbar: Muratova Nafisa Baxtiyorovna

*CHDPU Gumanitar fanlar fakulteti o'zbek tili
kafedarsi o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada jadidchilik davrining yirik namoyondalaridan biri bo'lgan Abduraufi Fitratning o'zbek tilshunosligiga oid qarashlari haqida so'z yuritiladi. Fitratning turkologiya taraqqiyotiga qo'shgan hissasi haqida ma'lumotlar beriladi. „Sarf“ asaridagi fonetik va morfologik masalalar yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *alifbo, fonema, tamoyil, „to'ldirg'ichlar“, morfologiya, lug'at, tizim, xususiyat, darslik, grammatika*

Abstract: *This article talks about the views of Abduraufi Fitrat, one of the major representatives of the jadidism, on uzbek linguistic. Information is given about Fitrat's contribution on the development of turkology. Phonetic and morphological issues in „Sarf“ work will be covered.*

Keyword: *alphabet, phoneme, principle, „fillers“, morphology, dictionary, system, feature, textbook, grammar*

KIRISH

Fitrat XX asr o'zbek madaniyati tarixidagi yorqin siymolardan biridir. Fitrat - uning adabiy taxallusi. Fitrat so'zining lug'aviy ma'nosi Navoiy asarlari lug'atida «tabiat, tug'ma tabiat, yaratilish» ma'nolari izohlangan. Fitrat tilshunos sifatida tilning barcha bo'limlari haqida o'z munosabatlarini bayon etadi. U o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga, o'zbek tilining turkiy tillar tizimidagi o'rnini belgilab berishga harakat qiladi.

ADABIYOTLAR VA METADOLOGIYA

Fitratning o'zbek tilining turli masalalariga bag'ishlangan asari “O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba” deb nomlanadi. Bu asar o'zbek tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisini izchil ravishda berilgan birinchi grammatikadir. Fitratning fonetik qarashlari o'zbek imlosiga bag'ishlangan bir qator maqolalarida va «O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba- „Sarf“ asarida ham o'z aksini topgan. Unlilarni ikkiga bo'lib: sof undan iborat bo'lgan fonemalar unlilar, ovozga ega bo'lmagan fonemalarni unsizlarga bo'ladi. O'zbek adabiy tilida 23 ta unsiz fonema mavjudligini ko'rsatib, ulardan x, h, f fonemalari asl turkcha so'zlarda kam uchrashini ta'kidlaydi. Fitrat o'zbek tilida mavjud bo'lgan singlarmonizm qonuniyatini aks ettirishini, bu holat esa shahar shevalarida fors tilining ta'sirida bo'lganini, shuning uchun ham umumturkiy fonetik xususiyatni ko'proq saqlab

qolgan qishloq shevalariga tayanish kerakligini alohida ta'kidlaydi. Shu asosda unilarni ikkiga yo'g'onlik va ingichkalik belgisi bilan belgilaydi. Yo'g'on (orqa qator) ingichka (oldi qator) a, o', u, i, e, o, y, i. Yo'g'onlik-ingichkalik belgisiga ko'ra farqlanishga ega bo'lmagan "e" unlisi ham mavjud ekanligi, jami 9 ta unli fonema borligini ko'rsatadi. Fitrat "Sarff" asarida so'z turkumlari haqida ma'lumot beradi. So'z turkumlarini 4 ga bo'ladi: ot, sifat, fe'l, ko'makchi. Asarda olmosh, son haqida ham so'z yuritadi, biroq ularni alohida so'z turkumi sifatida ajratmaydi. Otlarni tub va yasama otlarga bo'ladi. Yasama otlarni: o'run oti, qurol oti, ish oti, kichiklagan ot, qo'shma otlar kabi mayda bo'laklarga bo'lib, ularga alohida-alohida izoh beradi. Masalan, ish oti atamasi hozirgi tilshunoslikdagi funksional fe'l shakllaridan harakat nomiga to'g'ri keladi. Ular quyidagi qo'shimchalar orqali yasalishini ko'rsatadi: -moq, -ish, (bilish), -im, -uv, -nch (ishonch) kabi. Sifatni ham ikkiga bo'ladi. Tub va yasama sifatlarga. -li, -siz, -gi, -ki, -g'i, -imtil, -ma, -lik. Yasama sifatlarda ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) nisbat sifati -g'iy, -viy. 2) o'rtoqlik sifati -dosh/dash 3) jins sifati kumush qoshiq, oltin uzuk. 4) o'xshatish sifati kabi, o'xshash, -dek/day, yanglig', singari. Sonlarni alohida so'z turkumi sifatida bermaydi. Sifat tarkibida aytib o'tadi. Yasama sonlar ma'nosi va yasovchi qo'shimchalariga ko'ra: sira son: -i(nchi), ulush son (-ar), (-tadan), chama son -(lab), sanalmishsiz son (-ov), o'rtoqlik son (-ala), oshirma son (-larcha), o'lchov sonlari (numerativ) qadaq, yutum kabi. Fitratning fikricha, "ot o'rnida almashtirilib" qo'llaniladigan so'zlarga "ot olmoshlari" yoki "olmosh" deyiladi. Olmoshlar uch turga bo'linadi:

- 1) Ot olmoshlari - u, men, sen, ular, biz-bizlar, siz-sizlar.
- 2) Ko'rsatish olmoshlari – bu-bul, shu-shul, bular-bunlar, shular.
- 3) So'rash olmoshi – kim, nima, qanday, nega, nuchuk, nechun kabi.

Fe'l so'z turkumi ancha mukammal yozilgan. Fitrat fe'lning shaxs, son, bo'lishli-bo'lishsiz va zamon kategoriyalariga ega ekanligi haqida ma'lumot beradi. Fitrat ko'makchi so'zlar haqida ham alohida to'xtaladi. Hozirgi tilshunoslikda yuklama, bog'lovchi, ko'makchilar hamda modal, undov so'zlar tarkibida o'rganilayotgan lisoniy birliklarning hammasi ko'makchi so'zlar atamasi ostida beriladi. Fitratning sintaktik qarashlari uning «O'zbek tili qoidalari to'g'risida bir tajriba. "Nahv" asarida o'z aksini topgan. Bu asar haqida muallif: "O'zbek nahvi to'g'risida mening bir tajribamdir" – deb yozadi. Hali o'zbek tili sintaksisining mundarjasi belgilanmagan, sintaktik tushunchalarni ifodalovchi atamalar tizimi izga solinmagan bir davrda mazkur asarning vujudga kelishi o'zbek tilshunosligi tarixi uchun katta voqea edi. Muallif punktuatsion belgilarni «turush belgilar» atamasi bilan nomlaydi. Fitrat 12 ta tinish belgisi va ularning vazifalari haqida ma'lumot beradi. Gap bo'laklari haqida gap ketganda, Fitrat ega va kesimni bosh so'zlar tarkibiga kiritadi. Bosh so'zlardan boshqa barcha bo'laklarni "to'ldirg'ichlar" atamasi bilan nomlaydi. To'ldirg'ichlar quyidagi turlarga bo'linadi: 1) tushum, 2) borish, 3) chiqish, 4) o'run, 5) birgalik, 6) chog', 7) nechunlilik, 8) nechuklik to'ldiruvchilari. Asarda to'ldirg'ichlarning har bir haqida alohida-alohida to'xtalib o'tadi. Fitrat kirish so'z, kirish gap va kiritmalar haqida ham ma'lumot beradi. Fitrat ko'rsatib o'tgan sintaksis haqidagi

fikrlar bugungi kunda ham mavjudligini darsliklarda ko'rishimiz mumkin. O'zbek tili morfologiyasi va sintaksisining fan sifatida shakllanishida Fitratning xizmatlari katta.

NATIJAR VA MUHOKAMALAR

Fitrat o'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotining tarixi hamda nazariyasiga oid bir qancha tadqiqotlar yaratdi. U "Adabiyot qoidalari" (1926), "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" (1927), "Eng qadimgi turk adabiyoti" (1927), "O'zbek klassik adabiyotidan namunalar" (1928), "Aruz" (1936) kabi kitoblarning muallifi hamdir. Fitrat tilshunos sifatida o'zbek tilshunosligining shakllanishiga munosib hissa qo'shib "O'zbek tili to'g'risida bir tajriba: "Sarf", "Nahv", "Tojik tili grammatikasi" kabi darsliklar, "Adabiyot qoidalari", "Tilimiz" kabi asarlar va lug'atlar yaratgan. Abdurauf Fitrat o'zining darsliklarida grammatika atamasi ikki ma'noda ishlatilishini ta'kildaydi. Birinchidan, til qurilishning tarkibiy qismi bo'lgan grammatik tuzilishini; ikkinchidan, shu grammatik qurilishga xos qonuniyatlarni o'rganadigan fanni bildirishini ko'rsatadi. O'zbek tilida tinish belgilarining miqdori va qo'llanish usuli, tinish belgilarining qo'llanish o'rniga, usuliga, tuzilishiga, vazifasiga ko'ra tasnifini berishga harakat qiladi.

XULOSA

Fitratning tilshunoslikka oid asarlari o'zbek tilining taraqqiyotida katta o'rin egallaydi. Fitratning fonetika, morfologiya va sintaksis to'g'risidagi fikrlari bugungi kun o'quvchisi uchun katta ahamiyatlidir. Bunga qo'shimcha tarzda bugungi kun tilshunosligi rivojlanishida tayanch vazifasini ham o'taydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Faxri Kamol. Imlomiz takomili uchun. O'zbekiston madaniyati, 1962, 8 – avgust.
2. O'rinboyev B. Tilshunoslik tarixi. Jizzax, 1994.
3. O'rinboyev B., O'rinboyeva D. O'n uch qaldirg'ochdan biri. Samarqand, 1995.
4. Fitrat. Chin sevis. T., 1996.
5. Fitrat. Adabiyot qoidalari. T., 1993.
6. Nurmonov A. O'zbek tilshunosligi tarixi. T., 2002
7. МУСТАЕВ, Р. Д., УБАЙДУЛЛАЕВ, С. С., & Носирхонзода, А. Н. РОЛЬ СЕМЬИ, ОБЩИНЫ И ОБРАЗОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ДУХА У МОЛОДЕЖИ. АКТУАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ, 71.
8. МУСТАЕВ, Р., ХАСАНОВ, Н., УБАЙДУЛЛАЕВ, С., & АЛИНАЗАРОВ, Н. В ВОЕННО-ПАТРИОТИЧЕСКОМ ДУХЕ. МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ Учредители: ООО" Издательство Молодой ученый", (2), 458-459.
9. Мустаев, Р. Д., Хасанов, Н. Х., Убайдуллаев, С. С., & Алиназаров, Н. Н. (2023). ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЕННЫХ КОМИТЕТОВ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН. Мировая наука, (1 (70)), 115-119.

10. Мустаев, Р. Д. (2023). ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ВЗГЛЯДОВ НА ПАТРИОТИЗМ ВО ВЗГЛЯДАХ МЫСЛИТЕЛЕЙ ЭПОХИ ТЕМУРИДОВ. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(3), 252-262.
11. Damirovich, M. R., Nurmuhammad, X., Saydaliyevich, U. S., & Nosirxonzoda, A. N. (2022). YOSHLARNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASH MASALALARI. *PEDAGOG*, 1(4), 1411-1414.
12. Мустаев Р.Д. ИЗУЧЕНИЕ РЕЛЬЕФА МЕСТНОСТИ ПО КАРТЕ. ИЮДКОР О'ҚИТУВЧИ. 2022 Nov 26;2(24):100-21.
13. Мустаев, Р. Д., & Юсупов, Ш. Б. (2022). ТОПОГРАФИК ХАРИТА ҲАҚИДА ТУШУНЧА. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(10-2), 900-904.
14. Damirovich, M. R., & Saydaliyevich, U. S. (2022). POSITIONING NAVIGATION FROM SATELLITES TARGETING WITH TOOLS. O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI, 1(12), 978-983.
15. Damirovich, M. R., & Saydaliyevich, U. S. (2022). JOY TURLARI VA ULARNING TAKTIK XUSUSIYATLARI. *Scientific Impulse*, 1(3), 1027-1032.
16. Мустаев, Р. Д. (2022). ИЗМЕРЕНИЕ УГЛОВ И РАССТОЯНИЙ НА МЕСТНОСТИ БЕЗ КАРТЫ. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 10(10), 79-83.
17. Alimov, S. S., & Yusupova, O. M. (2022). LINGUOCULTURAL FEATURES OF BORROWINGS FROM ENGLISH TO UZBEK LANGUAGE. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(1), 1-4.
18. Mamadjanova, M. U. (2022). O 'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA EPITETNING CHOQ 'ISHTIRMA TADQIQI. ANTONAMAZIYA EPITETLAR. *RESEARCH AND EDUCATION*, 1(5), 110-115.